

Venäläinen kapellimestari-pedagogiikka Suomessa

Sasha Mäkilä

Musiikki-lehden numerossa 3/2021 Simo Mikkonen esitteli Neuvostoliiton pedagogiikan vaikutuksia suomalaiseen musiikkiopistojärjestelmään 1960-luvulta alkaen tarkastellen lähinnä suosituimpien instrumenttien pianon ja viulun tilannetta. Orkesterinjohdon koulutus mainittiin artikkelissa ymmärrettävästi vain ohimennen, sillä se kuuluu pikemminkin musiikin ammattiopetukseen kuin musiikkiopistotasolle. Itseäni kysymys kuitenkin kiinnostaa, koska 1990-luvun lopulla sain seurata legendaarista venäläistä kapellimestaripedagogia Ilja Musinia (1904–1999) yhdellä hänen viimeisistä opetusvierailuistaan Sibelius-Akatemiaan. Tämän kokemuksen rohkaisemana lähdin myöhemmin kolmeksi vuodeksi Pietariin orkesterinjohtoa opiskelemaan.

Mikkosen artikkelin innoittamana ryhdyin selvittämään, ketkä kaikki suomalaiset orkesterinjohdajat ovat opiskelleet neuvostoliittolaisten tai venäläisten opettajien johdolla. Joukko jakaantuu kahteen pääryhmään: heihin, jotka lähtivät Neuvostoliittoon tai Venäjälle opiskelemaan, ja heihin, jotka opiskelivat Suomessa ja saivat opetusta itänaapurista vieraillemaan tulleilta opettajilta. Ensimmäinen ryhmä voidaan vielä jakaa niihin, jotka lähtivät opiskelemaan nimenomaan kapellimestareiksi, ja niihin, jotka saivat pääinstrumenttinsa lisäksi opetusta orkesterin johtamisessa. Omassa tuttavapiirissäni oli neljä Venäjällä opiskellutta kapellimestaria ja sain vielä tietooni kaksi muuta Leningradissa tai Pietarissa opiskellutta, joista toisen tapasin ja toista haastattelin puhelimitse. Lisäksi haastattelin Moskovassa opiskelleita sähköpostitse. Toinen pääryhmä eli Suomessa opiskelleet osoittautui lopulta niin suureksi, etten ryhtynyt tämän esseen puitteissa etsimään heidän joukostaan haastateltavia. Historiatietoa löysin artikkelin lopussa mainitun kirjallisuuden lisäksi muun muassa Kansalliskirjaston digitoiduista aineistoista, sekä Pietarin konservatorion virallisten verkkosivujen kattavasta historiaosastosta.

Tiedustelujeni alustavat tulokset yllättivät minut täysin. Itäinen ilmansuunta onkin ollut paljon merkittävämpi tekijä suomalaisessa kapellimestarikoulutuksessa kuin mitä itse aluksi luulin ja mitä on yleisesti tunnustettu. Seuraavassa olen pyrkinyt tekemään yhteenvetoa Suomen ja Neuvostoliiton/Venäjän vuorovaikutuksesta kapellimestaripedagogiikan saralla.

Pietari oli jo 1800-luvulta lähtien Leipzigin ja Berliinin ohella yksi tärkeimmistä matka-kohteista korkeatasoista musiikinopetusta etsiville suomalaisille. Vuonna 1862 perustettu Pietarin konservatorio oli onnistunut saamaan palvelukseensa kuuluisia muusikoita, kuten ruotsalaisen laulajattaren Henriette Nissen-Salomanin, jonka suomalainen oppilas Alma Fohström seurasi aikanaan tätä konservatorion laulun professorina. Pietarissa opiskeli myös Sibelius-Akatemian tuleva rehtori, pianisti Ernst Linko vuosina 1914–15. Orkesterinjohtoa itsenäisenä oppiaineena ei tunnettu vielä 1800-luvulla, vaan tuolloin katsottiin, että kapellimestariksi haluavan on syytä opiskella sävellystä ja musiikin teoriaa. Ensimmäinen varsinainen kapellimestariluokka perustettiin Pariisin konservatorioon vuonna 1905 ja sen opettajana oli säveltäjä Vincent d’Indy. Muut merkittävät konservatoriot ympäri maailmaa seurasivat perässä. Pietarin konservatorioon perustettiin kapellimestariluokka vuonna 1906 ja sen ensimmäisenä opettajana toimi konservatorion silloinen rehtori Nikolai Tšerepnin (1873–1945). Venäläisen orkesterinjohton isänä pidetään yleisesti Tšerepninin oppilasta, ukrainalaissyntyistä Nikolai Malkoa (1883–1961), joka perusti Pietarin konservatorioon orkesterinjohton osaston vuonna 1925.

Ensimmäinen suomalainen kapellimestari, jonka tiedetään opiskelleen Pietarin konservatoriossa, oli Mikkelin kaupunginorkesterin pitkäaikainen kapellimestari Tiitus Mäntynen (1894–1960). Lappeenrannassa syntynyt Mäntynen opiskeli nuoruudessaan fagotinsoittoa muun muassa Leevi Madetojan vuosina 1914–1916 johtamassa Viipurin orkesterikoulussa. Hän pääsi opiskelemaan Pietarin konservatorioon vuonna 1916, ”aikoen suorittaa sen kurssin

fagotille ja sotilaskapellimestareille” (*Länsi-Savo* 1925). Mäntynen opinnot Pietarissa jäivät kuitenkin ”tunnetuista syistä” vain vuoden mittaisiksi, joten on vaikea sanoa, miten syvällisesti vasta kehitymässä olleet venäläisen kapellimestarikoulun pedagogiset ideat ehtivät häneen vaikuttaa. Suomeen palattuaan Mäntynen valmistui Helsingin musiikkiopistosta vuonna 1924 ja teki sen jälkeen opintomatkan Pariisiin ennen nimitystään Mikkelin amatööriorkesterin – kuten orkesteria tuolloin vielä kutsuttiin – kapellimestariksi. (ibid.)

Venäjän vallankumouksen jälkeen Pietari vaihtoi nimeään ensin Petrogradiksi ja sitten Leningradiksi, ja samalla muuttui myös konservatorion nimi. 1950-luvun lopulla Leningradin konservatoriossa aloitti opintonsa Viipurissa syntynyt suomalainen Onni Kelo (1930–2015), joka opiskeli kolmen vuoden ajan professori Ilja Musinin ohjauksessa. Musin oli Nikolai Malkon oppilas ja hän oli aloittanut opettamisen konservatoriossa jo vuonna 1932. Musinin kuuluisat kirjat orkesterinjohton tekniikasta olivat tuolloin vielä kirjoittamatta, mutta hänen mullistavat

Kuva 1. Kapellimestari Ilja Aleksandrovitš Musin (1904–1999). Mestarikurssi 16.–28.9.1991. Kuva: Adolfo Vera. Sibelius-akatemian arkisto. Taideyliopisto. Helsinki.

pedagogiset ideansa olivat varmasti jo alkaneet muotoutua Kelon opiskeluaikana. Onni Kelolla oli Suomeen palattuun pitkä ura Turun, Oulun, Jyväskylän ja Mikkelin kaupungin-orkestereiden johdossa.

Onni Kelon jälkeen ei Leningradissa käynyt pitkään aikaan suomalaisia orkesterinjohdon opissa, mutta itäiset pedagogiset vaikutteet kantautuivat siitä huolimatta Suomeen saakka. Latvian Liepajassa syntynyt Arvid Jansons (1914–1984) nimitettiin vuonna 1952 Jevgeni Mravinskin (1903–1988) apulaiskapellimestariksi ja vuotta myöhemmin hänestä tuli jo Leningradin filharmonikkojen toinen vakituinen kapellimestari. Vuonna 1972 Jansons nimettiin yhdeksi orkesterinjohdon professoriksi Leningradin konservatorioon.¹ Arvid Jansons oli tehnyt ensivierailunsa Suomeen vuonna 1961 Leningradin filharmonikkojen kiertueella ja vuonna 1964 hän vieraili Radion sinfoniaorkesterin johtajana.

Vuodesta 1972 vuoteen 1981 Arvid Jansonsilla oli hyvin tiivis yhteistyö Helsingin kaupunginorkesterin kanssa. Suomen Kansallisoopperassa hän johti Tšaikovskin *Patarouvan* esitykset vuosina 1976 ja 1977 ja Prokofjevin *Duennan* (*Kihlaus luostarissa*) esitykset 1978 ja 1979. Jansons opetti Sibeliuksen Akatemian kapellimestariluokkaa käytännössä jokaisen Suomen-vierailunsa yhteydessä, joten suomalaisilla opiskelijoilla oli noin kymmenen vuoden ajan ainutlaatuinen mahdollisuus nauttia Pietarin konservatorion orkesterinjohdon professorin ohjausta poistumatta kertaakaan Helsingistä. Mikkonen toteaa artikkelissaan, että Sibeliuksen Akatemian historiikeissa ei neuvostoliittolaisten pedagogien vierailuja mainita, mutta siitä huolimatta todella monet suomalaiset kapellimestarit lukevat Arvid Jansonsin yhdeksi tärkeimmistä opettajistaan. Näin ovat tehneet esimerkiksi Jukka-Pekka Saraste, Ari Angervo, Kari Tikka, Ari Rasilainen, Tuomas Pirilä, Markus Lehtinen – ja ylipäätään lähes kaikki Sibeliuksen Akatemiassa 1970-luvulla ja 1980-luvun alussa orkesterinjohdotta opiskelleet.

Suomen Kansallisoopperan korrepetiittorina ja apulaiskuoromestarina pitkään toiminut Alf Nybo (s. 1945) tapasi Arvid Jansonsin ensin Sibeliuksen Akatemiassa opiskellessaan, mutta tutustui tähän myöhemmin lähemmin avustaessaan tätä Kansallisoopperassa Tšaikovskin *Patarouvan* esityksissä. Yhteistyö johti aluksi yksityisvierailuihin Jansonsin luo ja sitten vuoden opiskeluun (*stažirovka*) Leningradissa stipendiaattina.² Nybo opiskeli Leningradin konservatoriossa lukuvuotena 1979–1980 opettajinaan sekä professori Arvid Jansons että tämän poika Mariss Jansons (1943–2019), joka hänkin oli opettanut konservatoriossa jo vuodesta 1970 lähtien.³ Nybon mukaan Mariss Jansons opetti häntä yhtä paljon kuin isänsä Arvid, joten tämä tekee Nybosta ainoan suomalaisen kapellimestarin, joka voi sanoa olleensa Mariss Jansonsin oppilas. Nybon vaikutus venäläisen orkesterinjohdon tradition levittämisessä Suomessa on ollut merkittävä hänen opettaessaan pakollisia orkesterinjohdon kursseja Sibeliuksen Akatemian kirkkomusiikin osastolla viidentoista vuoden ajan vuodesta 1980 lähtien. Tänä aikana hänen oppissaan kävi satoja kantoreiksi opiskelevia.

Arvid Jansons teki suuren vaikutuksen myös Sibeliuksen Akatemian kapellimestariluokalla vuonna 1981 aloittaneeseen Tapio Tuomelaan (s. 1958), joka haki Neuvostoliittoon stipendiaattiksi ja päätyi Vilnan konservatorioon Juozas Domarkasin (s. 1936) oppilaaksi (*stažirovka*) vuosiksi 1983–1985.⁴ Domarkas puolestaan oli opiskellut orkesterinjohdotta Leningradin konservatoriossa Ilja Musinin luokalla 1960-luvulla. Tuomela teki Vilnasta käsin myös joitakin matkoja Leningradiin Arvid Jansonsin opetusta seuraamaan. Paremmiin säveltäjänä tunnettu Tuomela johti 1990-luvulla paljon oopperaa Kansallisoopperassa ja toimi apulaiskapellimestarina Savonlinnan oopperajuhlilla.

Sibeliuksen Akatemiassa orkesterinjohdotta opiskellut Tuomas Hannikainen (ent. Ollila) hakeutui vuonna 1990 Ilja Musinin oppilaaksi Leningradin konservatorioon käyden hänen

opissaan kahden vuoden ajan (*stažirovka*). Hannikainen onnistui kutsumaan Musinin vuodesta 1991 lähtien säännöllisesti Helsinkiin pitämään mestarikursseja Sibelius-Akatemian oppilaille, jolloin tämän opetuksesta pääsivät nauttimaan muiden muassa Sakari Oramo, Harri Karri, Mikko Franck, Hannu Lintu ja lukuisat muut 1990-luvulla opiskelleet kapellimestarit. Musinin opetus jakoi tuolloin opiskelijoiden mielipiteitä, koska se tuntui olevan ristiriidassa totutun suomalaisen opetustavan kanssa. Siitä huolimatta hyvin monet nuoremmat sukupolven suomalaiskapellimestarit mainitsevat Musinin yhtenä opettajistaan, kuten aiemmin kävi Arvid Jansonsin kohdalla.

Musinin lisäksi Leningradin konservatoriossa vaikutti 1990-luvulla toinenkin orkesterinjohton voimahahmo, nimittäin tataaritaustainen kapellimestari Ravil Martynov (1946–2004).⁵ Suomalaisviulisti Antti Laasanen valmistui Leningradin konservatoriosta viuluprofessori Antonina Kazarinan (1930–2019) luokalta vuonna 1992, ja työskenteli sen jälkeen orkestereissa Suomessa ja Espanjassa. Vuonna 1998 hän kuitenkin palasi Pietariin opiskelemaan (*stažirovka*) kapellimestariksi professori Martynovin johdolla. Laasanen jatkoi opintojaan matkustaen Suomen ja Venäjän välillä kahden ja puolen vuoden ajan, kunnes aloitti työt Seinäjoen kaupunginorkesterin konserttimestarina vuoden 2001 alussa.⁶ Tapasinkin Laasanen vuoden 2001 kesällä osallistuessani vasta-alkajana kapellimestarikurssille Seinäjoella.

Lähdin itse Pietariin vuonna 2001 ja päädyin opiskelemaan Leonid Kortšmarin (s. 1943) luokalle. Kortšmar oli saanut oppinsa ensin Leo Ginzburgilta Moskovassa ja myöhemmin Ilja Musinilta Pietarissa ja hän oli myös Musinin assistentti tämän viimeisinä opetusvuosina.⁷ Kaksi vuotta minun jälkeeni Kortšmarin oppiin tuli Suomesta toinenkin oppilas, Markku Laakso. Opiskelimme molemmat Pietarissa noin kolme vuotta (*stažirovka*). Kutsuin Kortšmarin opettamaan myös muutaman mestarikurssin Suomessa 2000-luvun puolivälissä ja näille kurseille osallistui niin Sibelius-Akatemian opiskelijoita, puolustusvoimien sotilaskapellimestareita kuin muitakin kiinnostuneita.

Sibelius-Akatemiolla on myös opiskelijavaihtosopimus Pietarin konservatorion kanssa, mutta tätä optiota on ani harva käyttänyt hyödykseen. Vuonna 2015 Pietariin kuitenkin lähti vaihto-opiskelijaksi Leif Segerstamin kapellimestariluokalla opiskellut Kara Koskinen. Vaihdotuoden jälkeen hän haki Pietarin konservatoriosta oikeutta jatko-opintoihin (*assistentura-stažirovka*) ja sai tutkintonsa valmiiksi keväällä 2021. Koskisen orkesterinjohton opettajana Pietarissa oli Aleksander Aleksejev (1938–2020).⁸

Leningradin konservatoriossa opetti Musinin ohella pitkään toinenkin hyvin suosittu ja vaikutusvaltainen opettaja, Nikolai Rabinovitš (1908–1972). Tietääkseni kukaan suomalainen ei ollut suoraan hänen oppilaanaan, mutta Rabinovitšin oppilas, virolainen Eri Klas (1939–2016) toimi Sibelius-Akatemian orkesterinjohton professorina vuosina 1993–1997. Eri Klasilta suomalaisopiskelijat saivat varmasti pietarilaisen johtamiskoulukunnan vaikutteita, vaikka eivät sitä välttämättä itse tiedostaneetkaan.⁹

Lopuksi maininnan ansaitsee myöskin Moskovan Gnesin-musiikkiakatemia (vuoteen 1992 Gnesin-instituutti), joka on kiinnostanut erityisesti harmonikansoiton opiskelijoita. Siellä kolme suomalaista on suorittanut harmonikkaopintojensa ohessa kapellimestarintutkinnon. Timo-Juhani Kyllönen opiskeli Gnesinissä vuosina 1976–1982 ja hänen orkesterinjohton opettajansa oli Sergei Trubatšov (1919–1995). Kalle Välimaa opiskeli Gnesinissä vuodet 1985–1991 Vladimir Zinovjevin (s. 1939) kapellimestarinopissa. Kolmas suomalainen harmonikkaopiskelija Gnesinissä oli Jukka-Pekka Kuusela, joka ehti ensin opiskella luvun 1989–1990 Leningradin konservatoriossa saaden muutaman orkesterinjohton oppitunnin

Ravil Martynovilta ennen kuin päätyi Moskovaan vuosiksi 1990–1994 Juri Simonovin (s. 1941) kapellimestarioppilaaksi.¹⁰

Moskova ja Pietari ovat monessa suhteessa toistensa vastakohtia, ja orkesterinjohto ei ole tästä poikkeus. Moskovassa koulutetut kapellimestarit johtavat pointillisemmin ja ikään kuin ohjailevat soittotapahtumaa sen ulkopuolelta signaaleja antaen. Pietarissa taas painotetaan virtaavuutta ja luonnollisuutta ja kapellimestari on hyvin paljon ”sisällä” musiikissa. Musinin koulussa käytetään myös metaforana soinnin koskettamista. Sointi on ikään kuin materiaa, jota kapellimestari voi muovailla edessään olevassa tilassa. Koulutuksen ja johtamisfilosofian eroista huolimatta kumpikin Venäjän pääkaupungeista on joka tapauksessa tuottanut suuren määrän lahjakkaita kapellimestareita, joista osa on onnistunut luomaan mittavan uran myös lännessä.

Yhteenvedona voisi sanoa, että Venäjän ja Neuvostoliiton kapellimestarikoulutuksella on ollut suurempi vaikutus suomalaisiin kapellimestareihin kuin on yleisesti tiedossa. Jopa ajatus Sibelius-Akatemian kapellimestariluokan omasta orkesterista, jonka olemassaoloa pidetään yhtenä syynä maamme kapellimestarikoulutuksen korkeaan tasoon, on tietävästi lähtöisin neuvostoliittolaisesta kapellimestarikoulutuksesta. Läpi 1970-luvun Sibelius-Akatemian opiskelijat saivat nauttia Arvid Jansonsin opetuksesta. 1980-luvulla Alf Nybo opetti Leningradissa oppimaansa Sibelius-Akatemian kirkkomusiikin opiskelijoille. 1990-luvulla Sibelius-Akatemian kapellimestariluokan professorina oli Leningradissa koulutuksensa saanut Eri Klas, ja samaan aikaan Ilja Musin oli tervetullut mestarikurssien opettaja. Vasta

Kuva 2. Harjoituspianisti Dmitri Grigorjev, Kara Koskinen, Sasha Mäkilä, harjoituspianisti Olga Levintova. Kuva: Sasha Mäkilä.

2000-luvulta alkaen yhteydet itänaapurin kapellimestariopetukseen ovat olleet satunnaisempia ja lähinnä muutamien ennakkoluulottomien opiskelijoiden varassa. Tällä hetkellä yhteistyö Venäjän kanssa on mahdotonta ja opiskelijavaihto on jäissä, mutta venäläisen kapellimestarikoulutuksen kädenjälki näkyy siitä huolimatta suomalaisten kapellimestarien työssä ja sen vaikutteet siirtyvät sitä kautta myös seuraavalle suomalaiselle kapellimestarisukupolvelle.

Viitteet

- 1 Leningradin/Pietarin konservatoriossa orkesterinjohdon professoreita on useita ja heidän lisäksi on myös dosentteja ja tuntiopettajia. Sibelius-Akatemiassa on puolestaan vain yksi orkesterinjohdon professori.
- 2 Nybon Leningradin konservatoriosta saaman todistuksen mukaan hänen harjoittelunsa aikana käytiin läpi seuraavaa: ”johtamistekniikan perustiedot ja perehtyminen seuraavaan ohjelmistoon: Mozart: Sinfonia n:o 36 (*Linziläinen*), Beethoven: Sinfonia n:o 1, Franck: Sinfonia d-molli, Tšaikovski: Sinfoniat n:o 1 ja 4, Brahms: Sinfonia n:o 1.” Listan teokset ovat hyvin pitkälti samoja, joita itse opiskelin ensimmäisinä opiskeluvuosinani Pietarin konservatoriossa 2000-luvun alussa.
- 3 Mariss Jansons oli valmistunut Leningradin konservatoriosta vuonna 1969 Nikolai Rabinovitšin luokalta, minkä jälkeen hän opiskeli lyhyen aikaa Itävallassa Hans Swarovskyn ja Herbert von Karajanin oppilaana. Vuonna 1979, jolloin Alf Nybo tutustui Mariss Jansonsiin, oli tämä juuri nimitetty Oslon filharmonikkojen ylikapellimestariksi.
- 4 Juozas Domarkas tunnetaan myös Suomessa, sillä hän toimi vuosina 1990–1993 Joensuun kaupunginorkesterin kapellimestarina.
- 5 Martynov oli opiskellut Moskovassa Leo Ginzburgin (1901–1979), Kirill Kondrašin (1914–1981) ja Gennadi Roždestvenskin (1931–2018) oppilaana, ja myöhemmin Leningradissa Ilja Musinin johdolla, samalla toimien Jevgeni Mravinskin assistenttina. Martynovin oppilaista tunnetaan Suomessa myös Oulun kaupunginorkesterin kapellimestarina 1994–2005 toiminut virolainen Arvo Volmer (s.1962).
- 6 Tässä yhteydessä on syytä mainita toinenkin viulisti-kapellimestari, Lappeenrannan orkesterissa soittava puolalaissyntyinen Boguslaw Kobierski, joka opiskeli orkesterinjohtoa Ilja Musinin oppilaana. Alf Nybon mukaan myös syyrialaisyyntyinen Suomessa asunut sellisti Munir Bakieh kävi 1990-luvulla Pietarissa opiskelemassa orkesterinjohtoa professori Aleksandr Polistšukin (s. 1960) luokalla ja kutsui tämän myös Suomeen mestarikursseja opettamaan.
- 7 Musinin kuoltua osa hänen oppilaistaan siirtyi Leonid Kortšmarin oppilaiksi, osa taas ainakin nimellisesti Pietarin filharmonisen orkesterin ylikapellimestari Juri Temirkanovin (s. 1938) oppilaiksi.
- 8 Aleksejev oli opiskellut Pietarin konservatoriossa Eduard Grikurovin (1907–1982) oppilaana ja hän oli Mariss Jansonsin tavoin saanut opetusta myös Hans Swarovskylta Wienissä.
- 9 Eri Klas toimi professuurinsa jälkeen Tampere Filharmonian ylikapellimestarina 1998–2006. Muista Suomessa vaikuttaneista entisen Neuvostoliiton alueelta tulleista kapellimestareista mainittakoon vielä Igor Bezrodnyi (Turun kaupunginorkesteri 1986–1990), Leonid Grin (Tampereen kaupunginorkesteri 1990–1994) ja Peeter Lilje (Oulun kaupunginorkesteri 1990–1993).
- 10 Juri Simonov asettuu kapellimestarina ja pedagogina mielenkiintoisesti Moskovan ja Pietarin väliin. Hän opiskeli Leningradin konservatoriossa Rabinovitšin johdolla ja oli nuorena Jevgeni Mravinskin assistentti. Voitettuaan kapellimestarikilpailun Italiassa vuonna 1968 hänen uransa lähti nousukiitoon niin Neuvostoliitossa kuin sen ulkopuolellakin. Hän oli Moskovan Bolšoi-teatterin ylikapellimestari 1970–1985 ja Belgian kansallisorkesterin ylikapellimestari 1994–2002. Simonov on suosittu opettaja mestarikursseilla ja useat suomalaiset ovat käyneet hänen oppissaan saamassa uusia näkökulmia johtamiseen. Simonovin johtamistyylillä on kuitenkin selvästi moskovalainen, siitä huolimatta, että hän asuu ja opettaa nykyään Pietarissa.

Lähteet

- Bowen, José Antonio (2003), *The Cambridge Companion to Conducting*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Klas, Eri & Vanhanen, Jouko (2002), *Eri estradeilla*. Helsinki: Otava.
- Länsi-Savo* (1925), Mikkelin amatööriorkesterin johtajan virka. Johtajaksi valittu herra Tiitus Mäntynen. – *Länsi-Savo* 28.8.1925.
- Malko, Nikolai (1950), *The Conductor and His Baton*. Copenhagen: Wilhelm Hansen.
- Mikkonen, Simo (2021), Neuvostoliitto ja suomalainen soitonopetus – rajoja ja mahdollisuuksia. – *Musiikki* 3/2021, 74–105.
- Musin, Ilja (1967), *Tehnika dirižirovanija*. Leningrad: Muzyka.
- Toivakka, Svetlana (2015), *Alma Fohström: kansainvälinen primadonna*. Helsinki: Suomen musiikkitieteellinen seura.